

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

Boeken

Niet zo intrigerend ...

Bespreking van H.M.J.A. Gerritzen (red.) (2001), *Adolescentie en seksualiteit. Psychoanalytische beschouwing over een intrigerende levensfase*. Van Gorcum, Assen. ISBN 90-232-3613-0, 90 pagina's, prijs f 29,90/13,37 Euro

Leen Van Compernelle

Omdat ik mij al zo'n twintig jaar met adolescenten bezighoud, keek ik uiteraard uit naar de lectuur van *Adolescentie en seksualiteit*, waarbij vooral de behandeling van het tweede stuk van de titel mij intrigeerde. In mijn – vooral residentieel – klinische praktijk komt de seksualiteit van adolescenten immers zo weinig expliciet aan bod.

Ondertussen heb ik het boekje driemaal doorgenomen, en kom steeds ongeveer tot dezelfde vaststelling: aan de orde zijn vooral individualiteits- en separatiethemata en wat daar noodzakelijkerwijs nog aan moet voorafgaan. Het louter seksuele als onderwerp an sich neemt slechts een beperkte ruimte in. Blijkbaar had ik voor mezelf al meteen de titel herdoopt tot 'seksualiteit in de adolescentie', wat Irene Metrop-Wurster in de titel van haar nabeschouwing ook doet. Zij legt er verder de nadruk op dat zowel adolescentie als seksualiteit met alle andere ontwikkelingslijnen verbonden is. In die zin resumeert dit boekje de hoofdlijnen van de ontwikkelingspsychologie, en dit hier nog eens samenvatten lijkt me weinig zinvol. Opvallend vaak kwamen de 'opnieuw opduikende oedipale wensen' ter sprake, die ik – althans in hun letterlijkheid – zo zelden ontmoet in de kliniek. De door Willem Heuves besproken gedachten over 'een nieuwe Oedipus' vond ik zeer to the point. Hij heeft het hierbij over symbolische triangulatie, het kunnen innemen van een derde positie, en een relatie kunnen waarnemen waar je tegelijkertijd

deel van uitmaakt. Hij stelt dat de triadische ontwikkelingslijn volgens recent onderzoek van meet af aan parallel zou lopen met de dyadische, in plaats van hier op voort te bouwen. Dit is een boeiende gedachte, omdat ze ook de puber/adolescent toelaat alternerend beide posities in te nemen.

Ik belicht een aantal topics die betrekking hebben op het specifieke van de seksualiteit van de adolescent.

Marian Ploegmakers-Burg beschrijft in een zeer prettige stijl (die vermoedelijk ook adolescenten zou behagen) hoe onze ouders in ons vel zitten, en ons daar verder met rust laten of op ons parasiteren. Kunnen ouders ervaren dat het lichaam van hun puber hun niet meer toebehoort, en hun toch nog bescherming bieden en grenzen stellen? Welke onbewuste geheugenbeelden worden er bij ouders geactiveerd? Ouders kunnen zich de seksualiteit van hun pubers toe-eigenen, en seksuele wensen en idealen aan hun kinderen delegeren. Zij kunnen deze in een onbewuste 'enactment' realiseren.

Ed Hauber illustreert hoe vaders al dan niet voldoende als niet-moeder opkomen voor hun zonen, hen narcistisch ondersteunen en in hun geslachtsidentiteit bevestigen: hun jongens 'injecteren' met energie en mannelijkheid.

Hans Gerritzen heeft het over de adolescenten die hun veranderende lichaam verheerlijken, het proberen te overheersen uit angst om het zich eigen te maken. Dit kan zich zowel uiten in de vorm van acting-out (sporten, activiteiten), als acting-in (anorexie, automutilatievarianten, dwangmatigheden), in intellectualisatie, ascese of mystieke religiositeit.

Ten slotte brengt Max Westerborg ons op boeiende wijze in contact met de relativiteit van onze praxis wanneer die zich richt op allochtone jongeren. Met name in de islamitische cultuur zou individuatie-separatie niet de ontwikkelingsstaak van de adolescent zijn, maar hem

zelfs met uitstoting bedreigen. Experimenteren is in deze context normoverschrijdend, en beschamend.

Aan wie beveel ik dit boekje aan om te lezen? Misschien niet in eerste instantie aan mensen die al heel veel ervaring hebben in het werken met adolescenten. De 'nieuwe' thema's konden binnen het bestek van dit werk te weinig uitgediept worden. Het lijkt me wel zeer lezenswaardig voor wie zich niet zo vertrouwd voelt met de complexe en broeierige binnenwereld van deze zo boeiende wezens, die vaak niet weten wat ze aan zichzelf hebben.

Dr. L. Van Compernelle is kinder- en jeugdpsychiater, psychoanalytica, diensthoofd van de Jeugd-kliniek te Pittem.

Een opknapbeurt van de freudiaanse fundamenten

Bespreking van: Joseph Sandler, Alex Holder, Christopher Dare en Ursula Dreher (1998), *Freud's Models of the Mind, an Introduction*. International Universities Press, Madison. ISBN 0-8236-2049-2, xvi + 203 pagina's, prijs: \$ 32,50

Arseen De Rijck

Freud's Models of the Mind is een bundeling van twaalf lezingen, gehouden in het Instituut voor Psychiatrie van het Maudsley Hospital, die oorspronkelijk tussen 1972 en 1982 verschenen in het *British Journal of Medical Psychology*. De bedoeling van de auteurs is duidelijk: zij willen Freuds gedachtegoed zoals het zich gedurende zijn leven ontwikkeld heeft, naar nieuwe generaties van psychoanalytici overbrengen. Dit lijkt hun een uitstekende manier om kennis te maken met de fundamentele leerstellingen van de psychoanalyse en een solide uitgangspunt voor een beter begrijpen van de latere theoretische ontwikkelingen, zoals de objectrelaties en narcistische pathologie. Zij onderscheiden drie referentiekaders in Freuds theorie: het affect-traumamodel (van midden 1880 tot 1897), het topografische

model (van 1897 tot 1923) en het structurele model (van 1923 tot 1939). De twee laatste zijn de meeste psychoanalytici zeer vertrouwd, het eerste kan sommigen wat minder bekend in de oren klinken.

Een groot deel van het boek gaat over het topografische model – niet zo verwonderlijk, want het ontstond in de periode dat Freuds ideeën een grote vlucht namen, en theorie en klinisch werk elkaar wederzijds bevruchtten. Voor Sandler blijft dit model onontbeerlijk voor de droominterpretatie.

Het affect-traumamodel bevat reeds verschillende basisideeën van de psychoanalyse, bijvoorbeeld de opvatting van het psychisme als een apparaat, waarin zich een Ik vormt dat de opdracht heeft de ontstane opwinding te ontladen en zich te verdedigen tegen storende affecten en ideeën die niet stroken met onze bewuste morele normen. Dit Ik dient verder om geheugensporen vast te leggen. De verdringing moet er als belangrijkste afweer voor zorgen dat herinneringen, ideeën en affecten die onverzoenbaar zijn met onze bewuste morele normen, onbewust gehouden worden. Fundamenteel is verder de opvatting dat het psychisch apparaat slechts een beperkte hoeveelheid energie kan beheren. Bij een te grote hoeveelheid overtreft de ontladingsdruk de afweer. Een centrale idee is eveneens dat seksuele ervaringen uit de kindertijd, vooral de verleiding door een volwassene, leiden tot sterkere affecten dan het psychisch apparaat aankan. Een overdosis opwinding leidt dan naar een psychoneurose, bijvoorbeeld in de vorm van hysterie waar de opwinding in iets somatisch wordt omgezet (o.m. verlamming), of tot een dwangneurose, waar het storende affect wordt overgedragen op een andere idee.

Naarmate Freud meer ervaring opdeed en zijn zelfanalyse op gang kwam, kreeg bij hem het topografische model vorm. Zo begon hij te beseffen dat de zogenaamde 'herinneringen' aan seksuele verleidingen door volwassenen in feite wensvervullende fantasieën waren. Daarom schonk hij in dit model meer aandacht aan de interne opwinding en de wijze waarop het subject daarmee omging dan aan de externe oorzaken van overstimulatie. Vandaar ook zijn toenemende aandacht voor droomanalyse, waarbij

hij zowel zijn eigen dromen als die van patiënten bestudeerde. Hij ontwikkelde vervolgens zijn begrippenapparaat om de neurotische symptomen, de grappen, de Fehlleistungen en later nog de overdracht te begrijpen en een plaats te geven. In het topografische model ontwaart Freud drie systemen: het systeem Onbewust, het systeem Voorbewust en het systeem Bewust, waarbij hij onderscheid maakt tussen wat 'dynamisch' onbewust en wat 'descriptief' onbewust is. Het 'dynamisch onbewuste' bevat verdrongen inhouden. Dit wijst op een barrière tussen het systeem Onbewust en het systeem Voorbewust. Wat 'descriptief onbewust' is, kan bewust gemaakt worden door de aandacht erop te vestigen. Het gaat hier om de inhouden van het voorbewuste die derhalve 'descriptief' maar niet 'dynamisch' onbewust genoemd kunnen worden.

Belangrijk is dat Freud niet alleen een censuur zag tussen het onbewuste en het voorbewuste, maar ook tussen het voorbewuste en het bewuste. Deze idee ontwikkelde hij in *De droominterpretatie* (1900) en later in *Het onbewuste* (1915). Freud ziet het systeem Onbewust bestaan uit driftmatige wensen. Deze bezitten een lading energie en bestaan uit een heropleving van een geheugenspoor of een idee. Aanvankelijk dacht Freud dat deze driftenergie alleen van seksuele, libidinale aard was. Iets later voegde hij er de egodriften (voor het zelfbehoud) aan toe (1910) en nog later de agressieve driften (1920). De energie van het systeem Onbewust is opvallend vrij en beweeglijk en verplaatst zich gemakkelijk van de ene idee naar de andere en leidt ook naar condensaties. Het was vooral de studie van de droomarbeid die Freud tot dit inzicht bracht. Daar ging het immers om de transformatie van de grove seksuele wensen in vormen die voorbij de censuur aan de grens onbewuste/voorbewuste konden geraken.

Verplaatsing en condensatie zijn typische kenmerken voor wat Freud het primaire proces noemt. In dit systeem Onbewust bestaat er een eigenaardige logica zonder enige realiteitszin. Dit is het rijk van het lustprincipe en de 'psychische' (niet de externe) realiteit. Hier bestaat geen tegenspraak tussen onverenigbare ideeën, noch is er negatie of enig besef van tijd en worden worden als concrete dingen behandeld.

In het topografische model besteedt Freud grote aandacht aan het voorbewuste, en de beschrijving ervan neemt een groot deel van het model in beslag. De inhouden ervan zijn onbewust in descriptieve zin, maar het denken gebeurt volgens het secundaire proces. Dit betekent 'symbolisch' denken en geldigheid van het realiteitsprincipe. Hier worden tegenspraak en negatie wel als zodanig erkend en worden woorden als symbolen behandeld. De inhouden van het voorbewuste zijn derivaten, transformaties, van de oorspronkelijke driftmatige wensen, meer bepaald dromen, dagdromen, symptomen, hallucinaties, Fehlleistungen, acting-out, sublimaties, spel, overdrachtsgedachten en overdrachtsaffecten, die vanwege hun omvorming erin geslaagd zijn de barrière tussen onbewuste en voorbewuste te doorbreken.

Opmerkelijk is dat het voorbewuste ook voorstellingen bevat die in contact met de externe realiteit tot stand komen. Dit betekent bijvoorbeeld dat subliminale percepties van de externe wereld de bewuste perceptie kunnen voorafgaan. Verder bevat het systeem Voorbewust fantasieën en cognitieve activiteiten als resultaat van het voorbewuste denken, secundaire bewerking inbegrepen. Terloops merkt Sandler op dat Freuds opvatting over de onbewuste fantasie niet dezelfde is als die van Melanie Klein, omdat voor haar de onbewuste fantasie tot de inhouden van het systeem Onbewust behoort (zie Isaacs 1948). Freud ziet een belangrijke rol weggelegd voor dit voorbewuste. Een van zijn basisfuncties bestaat erin om de tomeloze energie van de onbewuste wensen aan te passen aan de realiteit. Verder dienen allerlei afweermechanismen, zoals verdringing, projectie en rationalisatie, in werking gesteld te worden. Uiteindelijk resulteert dit in het meer aanvaardbaar maken van de derivaten van het onbewuste voor het bewuste.

De auteurs van het boek merken op dat het systeem Bewust in het topografische model minder gewicht krijgt dan in het affect-traumamodel. De activiteiten ervan worden beperkt tot het geven van aandacht (steunend op mobiele neurale energie), anderzijds tot perceptie, rationeel denken en realiteitsstoetsing. Dit alles kan ook reeds door het voorbewuste (en dan onbewust in descriptieve zin) uitgevoerd worden.

Aandacht gaat in dit boek ook naar het belangrijke artikel van Freud over het narcisme (1914), waarin hij de begrippen object- en zelfliefdie introduceerde, evenals de identificatie en het Ik-ideaal. Dit laatste is een voorloper van een aspect van het latere Boven-Ik.

Een ander belangrijk artikel was *Rouw en melancholie* (1917). Hierin wordt een splitsing van het Ik beschreven in een kritiserend deel, een andere voorloper van het Boven-Ik, en een bekritiseerd deel, namelijk het Ik voorzover het geïdentificeerd wordt met het verloren object. De auteurs van dit boek vinden Freuds poging om het onbewuste schuldgevoel ergens in dit topografische model te situeren niet zo geslaagd. Het jaar 1920 vinden ze belangrijk. Freud erkende toen het bestaan van agressieve driften. Hij combineerde toen ook de libidinale en de zelfbehoudsinstincten tot de 'levensdriften', in contrast met de 'doodsdriften'. Deze laatste, aanvankelijk gericht op zelfdestructie, keren zich vervolgens tegen de externe wereld in de vorm van agressie of destructiviteit.

Gaandeweg kwam, volgens de auteurs, Freud tot de vaststelling dat een aantal feiten niet goed te rijmen viel met zijn topografische model. Zo is er bijvoorbeeld de verwarrende betekenis van 'onbewust' in zijn dynamische en descriptieve betekenis. Verder zijn er de wat tegenstrijdige concepten van een tweede censuur tussen de systemen Voorbewust en Bewust aan de ene kant en de idee dat voorbewuste gedachten bewust kunnen worden als de aandacht erop gericht wordt. Een andere moeilijkheid slaat op het onbewuste schuldgevoel waarin aan de ene kant de moraliteit verbonden is met de externe realiteit, maar waar aan de andere kant dit schuldgevoel verondersteld wordt diep onbewust te zijn in de dynamische zin.

Er zijn ook de verwickelingen bij de begrippen narcisme, identificatie en internalisatie. Verder groeide geleidelijk het besef dat de angst eerder een uitlokker is van afweermechanismen dan dat hij een gevolg zou zijn van de afweer. In het affect-traumamodel gold de angst nog als een derivaat van een te grote hoeveelheid affect, terwijl hij in het topografische model gezien werd als een derivaat van sterke, verdrongen driftwensen. In beide opvattingen werd de angst gezien als een gevolg van de afweer.

Geleidelijk aan zocht Freud naar een meer adequaat model, dat hij ten slotte in het *structurele model* vond (met daarin het Es, het Ik en het Boven-Ik). Daarin komt het Es overeen met het systeem Onbewust van het topografische model. Het Boven-Ik is gedeeltelijk bewust en gedeeltelijk onbewust en bevat zowel kritiserende als Ik-ideaalcomponenten. Aan de oorsprong van beide ligt de internalisatie van de ouderimago's na de oplossing van het Oedipuscomplex. Dit Boven-Ik is verantwoordelijk voor het onbewuste schuldgevoel.

In het structurele model wordt het Ik veel duidelijker dan vroeger als een eigen structuur gezien, evenals het Es en het Boven-Ik. Het Ik is gedeeltelijk bewust en gedeeltelijk onbewust, althans in descriptieve zin. Dit verklaart waarom afweermechanismen onbewust actief kunnen zijn. Het Ik krijgt hier de taken toebedeeld die in het topografische model aan het voorbewuste toekwamen. In dit structurele model kan er een conflict bestaan tussen alle paren: Es/Ik, Es/Boven-Ik, Boven-Ik/Ik.

Bekend is Freuds uitspraak dat het Ik drie meesters heeft: het Es, het Boven-Ik en de externe wereld. In dit structurele model wordt opvallend meer gewicht toegekend aan de externe werkelijkheid dan in het topografische model en dit is eveneens het geval voor de angst, het schuldgevoel, de pijn en het verlies. De angst krijgt een andere verklaring, namelijk dat ze een signaalfunctie vervult om de afweer uit te lokken.

Freud's Models of the Mind bezit grote kwaliteiten. Freuds leer wordt duidelijk en begrijpelijk geformuleerd. Telkens als Freud van koers verandert wordt duidelijk aangegeven welke factoren dit uitgelokt hebben en hoe het nieuwe model aansluit bij het vorige. Het is het gedroomde boek voor beginnende analytici om Freuds werk te assimileren.

Terzelfdertijd is deze duidelijke en samenhangende synthese misschien iets te 'glad': sommige punten die in Freuds theorie vaag en onduidelijk zijn gebleven, worden niet voldoende behandeld, zoals bijvoorbeeld de kwestie van het onbewuste affect. Hoewel Freud het onbewuste schuldgevoel introduceerde (1923) en ook met de invoering van de angst als signaalfunctie een weg opende die kan leiden naar

het begrijpen van de onbewuste gevoelens, heeft hij het daarmee altijd moeilijk gehad. Ook het begrip 'primaire repressie' bleef onduidelijk; hiermee bedoelde hij de driftimpulsen die nooit verder dan het Es geraakten.

Hoewel de auteurs uitdrukkelijk aangeven dat het niet hun opzet was om Freuds leer met de latere uitbreidingen van de psychoanalyse te vergelijken, mis ik toch het aangeven van de belangrijkste ontwikkelingen in de gedachten van de latere psychoanalytici. Als we onze kennis van de basisideeën uit de psychoanalyse willen opfrissen is dit boek echter een aanrader.

Literatuur

Freud, S. (1900), De droominterpretatie. *Sigmund Freud Nederlandse Editie. Psychoanalytische Duiding 2/3*. Boom, Meppel/Amsterdam.

Freud, S. (1910), Die psychogene Sehstörung in psychoanalytische Auffassung. *Gesammelte Werke VIII*. S. Fischer, Frankfurt, p. 93-102.

Freud, S. (1914), Ter introductie van het nar-

cisme. *Sigmund Freud Nederlandse Editie. Psychoanalytische Theorie 1*. Boom, Meppel/Amsterdam, 25-64.

Freud, S. (1915), Het onbewuste. *Sigmund Freud Nederlandse Editie. Psychoanalytische Theorie 2*. Boom, Meppel/Amsterdam, p. 87-140.

Freud, S. (1917), Rouw en melancholie. *Sigmund Freud Nederlandse Editie. Psychoanalytische Theorie 1*. Boom, Meppel/Amsterdam, p. 65-92.

Freud, S. (1920), Aan gene zijde van het lust-principe. *Sigmund Freud Nederlandse Editie. Psychoanalytische Theorie 1*. Boom, Meppel/Amsterdam, p. 93-163.

Freud, S. (1923), Het Ik en het Es. *Sigmund Freud Nederlandse Editie. Psychoanalytische Theorie 3*. Boom, Meppel/Amsterdam, p. 9-82.

Isaacs, S. (1948), The Nature and Function of Phantasy. *International Journal of Psycho-Analysis* 29, p. 73-97.

Dr. A. De Rijck is psychoanalyticus met privé-praktijk in Antwerpen en lid van de Belgische Vereniging voor Psychoanalyse.